

УДК 811.161.3

СІНТАКСІЧНАЯ ДЭРЫВАЦЫЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Чайка Наталля Уладзіміраўна

прафесар кафедры мовазнаўства і лінгвадыдактыкі ўстанова адукацыі
“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”;
доктар філалагічных навук, прафесар
(г. Мінск, Беларусь)
N3752939529@yandex.by

Артыкул прысвечаны вывучэнню механізмаў сінтаксічнай дэрывацыі ў беларускай мове. Актуальнасць даследавання абумоўлена адсутнасцю ў лінгвістычнай літаратуры канцэптualaнага апісання падобнай праблемы ў беларускай мове.

У артыкуле выяўлены дыяпазон кампенсаторнай функцыі структурна-сэсавых моўных механізмаў сінтаксічных дэрыватаў розных тыпаў, даследаваны ўзроўні моўнай рэпрэзентацыі семантыкі структурна-сінтаксічных мадыфікацый – марфалагічных, сінтаксічных, звышфразавы.

Непарыўнае развіццё сінтаксічных сістэм розных моў свету выклікала шырокае функцыянаванне сінтаксічных дэрыватаў – канструкцый эліптычных, далучальных, вытворных, якія робяць акцэнт на актуальнай інфармацыі, дазваляюць зрабіць яе семантычна ёмістай. У сучасным мовазнаўстве сінтаксічная дэрывацыя аналізуецца дастаткова шырока. У залежнасці ад аб’екта даследавання вывучэнне структурна-сінтаксічных мадыфікацый можа быць функцыянальным, структурным, фармальным, тыпалагічным.

Найбольш прыдатным, на нашу думку, з’яўляецца падыход на аснове тыпалагічнай значнасці прыкмет (параметраў) пры іх кваліфікацыі. Падобныя класіфікацыі заснаваны на базавых прынцыпах іерархіі аб’ектаў (А. У Цымерлінг [5]); сінтагматыка-парадыгматычнага функцыянальнага ўзгаднення (А. Я. Кібырк [2]). Такі аналіз ахоплівае тыпалагічную рэлевантнасць моўнай рэдукцыі, празмернасці і асіметрыі. Падобныя тэарэтычныя метадалагічныя прынцыпы выступаюць базавымі ў шматлікіх даследаваннях (І. І. Дзягавец, Н. М. Стаменаў, М. Энсці, П. Сіміч, Ф. Данеш, Р. Гржэгарчыкова, С. Кіціл [1; 3; 4; 6–9]). Дасканалая тэарэтычная база і разнастайныя метадалагічныя прынцыпы і прыёмы тыпалагічнага мовазнаўства спрыяюць пашырэнню даследаванняў, што выяўляюць спецыфіку розных сінтаксічных катэгорый або канструкцый ці дэрыватаў. Гэтыя даследаванні дазваляць класіфікаваць структурна-сінтаксічныя мадыфікацыі ў адпаведнасці з інварыянтнай мадэллю канструкцыі.

Пры гэтым сучасныя сінтаксічныя канцэпцыі неадназначна трактуюць механізмы сінтаксічнай дэрывацыі ў розных мовах. Гэта, у сваю чаргу, ускладняе іх упарадкаванне. Актуальнасць даследавання абумоўлена патрэбай тэарэтычнага асэнсавання заканамернасцей сінтаксічнай дэрывацыі ў беларускай мове. Як бачна, праблематыка даследавання ў артыкуле з'яўляецца новай, сучаснай і запатрабаванай.

Актуальнасць работы абумоўлена таксама адсутнасцю ў лінгвістычнай літаратуры канцэптуальнага апісання механізмаў сінтаксічнай дэрывацыі ў беларускай мове, неабходнасцю распрацоўкі кваліфікацыйных, класіфікацыйных і сістэмаўтвараючых параметраў для ўпарадкавання сінтаксічных дэрыватаў.

Мэта даследавання ў артыкуле – выяўленне дыяпазону структурна-сінтаксічнай дэрывацыі ў беларускай мове.

Да сінтаксічных дэрыватаў у беларускай мове адносяцца розныя падле структуры няпоўныя канструкцыі – поліпрэдыкатыўныя: *У белай кофточцы шаўковай, // І валасы – святлісты шоук. // Глядзіць разгублена наўкола: // Няма! Спазніўся! Не прыйшоў!* (Н. Гілевіч); *Было неба то сіняе, то ружовае, // А пад ім малая хатка рыбака. // І было, як неба, возера шырокае, // Шумела там заўсёды асака* (М. Танк); *Акцяў пірамідак, якіх раней было больш, чым крыжоў, і крыжоў, якіх з кожным годам усё больш ды больш...* (Я. Брыль); *Адзіноў. Я, можа, лішне настойлівы: якая?* (І. Мележ); *камбінаванай будовы: Я на сухі пагорак узьду, // А позірк пільны – незнаёма пудкі, // Вунь дом у трох бярэзін на віду, // І тры акны, і ў кожным – незабудкі* (Р. Баравікова); *звышфразавыя: Залыгін. Праўду пішуць. Дзяцел. Праўду? Цяпер гэтых праўд развалялося больш, як грыбоў у цёплы дождж. Якая з іх лепшая – не разбярэш! Салдат. А можа, той, сапраўднай, і зусім няма. Залыгін. Ёсць. Чыбук. Дзе яна, пад якім кустом? У бальшавікоў?* (І. Мележ). *Узнаўленне апушчаных кампанентаў ажыццяўляецца адпаведна на ўзроўні складанага сказа і ў структуры дыялагічнага адзінства.*

Да структурна-сінтаксічных мадыфікацый належаць і эліптычныя канструкцыі, функцыянуюць якія ў структуры поліпрэдыкатыўнай сінтаксічнай адзінкі: *У небе – сонца, пад гарой – крынічка* (А. Грачанікаў); *На зары – толькі дрэў трапятанне, на зары – толькі водбліскі зор* (Т. Бондар); *Абмінуў маё сяло навальнічны гром. // Мяне ў поле павяло, // Я ўжо – за сялом* (А. Бялевіч); *Якую ні вазьмі з цытат – // Свайго ні кроплі... плагіят* (А. Бачыла); *Надыдзе вечар – танцы да відна...* (А. Бачыла); *І кій у бой пускаў – шары насустрэч* (А. Пысін); *Няма цябе – няхай тады і некла* (М. Трухан); *Патэнт возьмем – цацкі з наветра* (М. Матукоўскі); *Абы святла – ён на ігрышчах* (М. Гарэцкі).

У структури звышфразовага адзінства функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова ажыццяўляецца на аснове ўзаемадзеяння з парцэлятамі, суадноснымі з членамі сказа, якія валодаюць значнымі магчымасцямі і ў залежнасці ад функцыі ў сказе могуць суадносіцца як з галоўнымі членамі сказа, так і з даданымі. Суадносныя эліпсаваны і парцэляваны члены сказа выражаюцца аднолькавай часцінай мовы і выконваюць аднайменную сінтаксічную функцыю, апускацца можа любы з іх. Даданыя далучальныя канструкцыі ўдакладняюць семантыку прэдыката і аб'ядноўваюцца ў звышфразовае адзінства на аснове далучальнай звышфразовай падпарадкавальнай сувязі. Парцэляты-дапаўненні прымацоўваюцца да прэдыкатыўнай адзінкі з дапамогай далучальна-падпарадкавальнай сувязі і ўказваюць на такія працэсуальныя аб'екты, як аб'ектыў: *Вось яно, ваша паведамленне, Рагнеда Іванаўна! Цудоўна бабахнула. Усё ўшчэнт! Граматы, дыплогмы, званні – усё!* (М. Магуюскі), інструмент: *Такую крэпасць – бабай? Будаваці навечна і раптам – бабай?* (А. Макаёнак), сродак: *Хоць бы прыбудову ладную. З таго бяверення...* (У. Паўлаў); крэатыў: *Спачатку тэматыка і арганізацыя, а пасля і самае галоўнае. Канферэнцыя* («Гомельскі ўніверсітэт»); – *От, Корч стары! Это ж – пядь дзён за жменю!* (І. Мележ).

Парцэляваная канструкцыя можа суадносіцца з адрасагам: *Але... Як яна (Насця) магла? На Васіля, свайго дырэктара... Мне, яго брату, у вочы...* (В. Карамзаў), з рэцыпіентам: *А цяпер во гэты білет... Навошта ён мне?... Маладзейшаму б каму-небудзь* (А. Дудараў), з аб'ектам сумеснага дзеяння (суразмоўцам): *Паглядзеўшы, як функцыянуе аўтаматызаваная інфармацыйная сістэма «Мясцовыя саветы народных дэпутатаў», Анатоль Рубінаў заўважыў: «Толькі ўдумайцеся, да чаго мы дайшлі. Мы ўвесь час – пра выкарыстанне камп'ютарнай сістэмы ў вёсцы. Асабліва са старшымі сельскіх саветаў. У праграму закладзены ўсе звесткі, якія ёсць у гаспадарчай кнізе»* («Звезда»), з дэлібератам: *Дарма вы там, за сталом. Наконт Мароза гэтага* (В. Быкаў); *Ды не на Сонца я тваё, супакойся... На Бога, на лёс свой, на жыццё... Усё да мяне бокам, бокам, бокам!* (А. Дудараў).

Функцыянаванне сінтаксічных дэрыватаў (у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова і няпоўных сказаў) рэгулююецца з дапамогай структурна-сэнсавых механізмаў, якія вызначаюць зместавую абумоўленасць незамешчаных сінтаксічных пазіцый, што праяўляецца ва ўзаемадзеянні кампанентаў у структуры звышфразовага ўзроўню і шляхам разгортвання сінтаксічных пазіцый. Найбольш часта кампенсаторная функцыя названага механізма рэалізуецца на ўзроўні поліпрэдыкатыўнай сінтаксічнай адзінкі і ў структуры звышфразовага адзінства, гэта пераважна часткі ў структуры поліпрэдыкатыўных сінтаксічных адзінак з эліпсісам дзеясло-

ва – складаназлучаных і складаназалежных, самастойных сінтаксічных адзінак у структуры звышфразавага адзінства з адносінамі далучальнай неадпаведнасці, далучальнага супастаўлення, далучальна-заклучальных, парцэляванай і эліптычнай адзінак у структуры звышфразавага адзінства з сінтаксічнай сувяззю далучальна-паратаксічнай, далучальна-гіпатаксічнай, далучальна-паўпрэдыкатыванай.

Спіс літаратуры

1. Дяговец, И. И. Типология русских придаточных предложений нетипичного построения: синтаксические единицы с отклоняющейся структурой : автореф. дис. ... д-ра филол. наук. / И. И. Дяговец. – М., 2006. – 30 с.
2. Кибрик, А. Е. Константы и переменные языка / А. Е. Кибрик. – СПб. : Алетейя, 2005. – 719 с.
3. Симић Р., Јовановић Ј. Српска синтакса : у 4 књ. Београд [и др.] : Филол. фак. [и др.], 2002. 4 књ.
4. Стаменов, М. Граматиката на конструкциите като алтернатива за описание на отношенията между синтаксис и семантика в граматиката и в лексикона : в 3 ч. Бълг. ез. / М. Стаменов. – 2006. – № 4. – С. 81–93; 2007. – № 1. – С. 50–62; 2007. – № 4. – С. 59–69.
5. Циммерлинг, А.В. Типологический синтаксис скандинавских языков / А.В. Циммерлинг. – М. : Яз. славян. культуры, 2002. – 895 с.
6. Anstey, M. P. Functional discourse grammar – multifunctional problems and constructional solutions / M. P. Anstey. – Linguistics. – 2008. – Vol. 46, Iss. 4. – P. 831–859.
7. Daneš, F. Syntaktické struktury. Kultura a struktura českého jazyka / F. Daneš. – Praha. – 2009. – S. 251–352.
8. Grzegorzczkova, R. Wykłady z polskiej składni / R. Grzegorzczkova. – Warszawa : Wydaw. Nauk. PWN, 2002. – 159 s.
9. Kittil, S. A typology of tritransitives: alignment types and motivations. / S. Kittil. – Linguistics. – 2007. – Vol. 45, Iss. 3. – P. 453–508.